

Baldavári, Eszter¹

Az ökológia romantikájától a meditációra csalogató völgyekig: Foerk Ernő építész balkáni expedíciója²

From the Romance of the Club-law to the Valleys for Meditation:
the Architect, Ernő Foerk's Balkan Expedition

ABSZTRAKT

A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, valamint a zágrábi Művészettörténeti Intézet részvételével indult el a horvát–magyar építészeti kapcsolatok kutatása³. Boris Dundović és a szerző, Foerk Ernő munkásságát dolgozza fel, az eredményekről elsőként Splitben számoltak be. Foerk nevéhez olyan épületek kötődnek, mint a zágrábi postapalota vagy a daruvári Tüköry-kastély. A MÉM MDK által őrzött hagyaték 6000 tételes feldolgozása során rajzolódott ki a képe egy olyan érdekes történetnek, amely hozzájárul a Balkán-kutatás jelenlegi képének pontosításához. E tanulmány Foerk Ernő a Balkán-félszigeten 1917-ben és 1918-ban tett expedícióinak körülményeit és eredményeit mutatja be.

Kulcsszavak: Balkán, Bizánc, Dalmácia, építészet, Foerk Ernő, műemlékvédelem, ortodox építészet

ABSTRACT

An international research on Croatian and Hungarian architectural relations started with the cooperation of the HMA MPDC and the Zagreb IPU. Eszter Baldavári and Boris Dundović are examining Ernő Foerk's architecture, they gave a presentation about the results in Split. Foerk designed buildings in Croatia such as the Palace of the Post Office in Zagreb or the Tüköry Mansion in Daruvar. The 6000-item heritage of Foerk is preserved at the HMA in Budapest, which contributes to the specification of the present-day Balkan research. This paper presents the circumstances and results of the expeditions of Ernő Foerk architect – a member of the National Commission of Historic Monuments and professor of the Hungarian Royal Public Higher Architectural School - achieved in 1917 and 1918.

Keywords: Architecture, Balkan, Byzantine Empire, Dalmatia, Ernő Foerk, Monument Protection, Orthodox architecture

¹ Art historian-curator, Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, 1135 Budapest, Jász utca 33-35., baldavari-eszter@mma-mem.hu; PhD student, Pázmány Péter Catholic University Doctoral School of History.

² A cím a tanulmányban olvasható Foerk Ernő által megfogalmazott szélsőséges Balkánt kívánja érzékeltetni.

³ A Nemzeti Innovációs és Technológiai Minisztérium által létrehozott Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatalának támogatásával megvalósuló „Horvát–magyar építészeti kapcsolatok: a szakmai tudásmegosztás csatornái, 1900–1945” című (2019-2.1.11-TÉT-2020-00258.) projekt magyarországi vezetője prof. em. Ferkai András, tagjai: Baldavári Eszter, Ritoók Pál és Sebestyén Ágnes. A horvát kutatócsoport vezetője dr. Tamara Bjažić Klarin, tagjai: Boris Dundović, Marina Bagarić és Mauro Sirotnjak.

BEVEZETÉS

A hazai Balkán-kutatás történetét és annak hatását a földrajzi kutatásokra Hajdú Zoltán ismertette 2003-ban a Balkán Füzetek első számában. A részletes történeti áttekintésből kiderül, hogy az első tudományos igényű beszámoló a Balkánról Kánitz (Kanitz) Fülöp Félix (1829-1904) nevéhez fűződik, aki 1858-ban járta be a félszigetet, főként Szerbia és Bulgária területét tanulmányozta. Ő volt az első, aki a lipcsei *Illustrierte Zeitung*-ban megjelent írásainak köszönhetően Európa-szerte ismertté vált, és „*a Balkán Kolumbuszaként*” is emlegették. Az 1878-as berlini kongresszus után az osztrák–magyar nagyhatalmi törekvések a Balkán felé fordultak, és megszállták Bosznia-Hercegovinát. Az okkupáció idején teljesített katonai szolgálatot Strausz Adolf etnográfus, balkanológus, aki egy huszárezredben szolgált Ferdinánddal, a későbbi bolgár királlyal. 1885-ben Strausz miniszteri támogatással jutott el a Balkán régióba, élményeiről a *Földrajzi Közleményekben* (Strausz, 1888) számolt be. A megszállás éveiben az Oszmán Birodalomhoz tartozó Bosznia-Hercegovináról 1902-ben írt beszámolót Thallóczy Lajos (1856-1916) történész, aki „*Bosznia, mint történelmi színtér. Alakzat-, Határok-, hegy- s vízrajz, földtani viszonyok, állat s növény világa*” című munkájában ismertette Bosznia földrajzi sajátosságait.

A Monarchia 1908. október 6-án – egy nappal Bulgária függetlenségének kimondása után – annektálta Boszniát, amellyel egyúttal azt kívánta megakadályozni, hogy a nagyhatalmak korlátozzák befolyását a Balkán-félszigeten (Hajdú, 2003). A tudományos folyóiratok közül sem az *Archaeológiai Értesítő*, sem pedig a Magyar Mérnök- és Építész Egylet *Közlönye* nem foglalkozott a történelmi esemény nyújtotta szakmai feladatokkal. A *Földrajzi Közleményekben* azonban 1909-től számos Balkánnal kapcsolatos írás jelent meg, gyakran olyan személyes hangvételű megjegyzésekkel is, mint Havass Rezső lelkesítő szavai arról, hogy Bosznia helyett inkább Dalmácia visszaszerzésére irányuljon a tekintet, vagy Cholnoky Jenő földrajzi megfigyelései (Cholnoky, 1909) a szerb területekről: „*A Morava alsó síksága már a mi Alföldünkhöz tartozik s az egész kis országot mintegy Magyarországra utalja. Valóban az volna a természetes állapot, a fizikai földrajzi tényeknek megfelelő helyzet, ha ez a kis ország, sőt az egész terület a Duna vízvidékének határáig Magyarországhoz tartoznék. Sokkal kevésbé van ez fizikai szempontból tőlünk elválasztva, mint Erdély.*” Ezek a megjegyzések a Hajdú Zoltán által megfogalmazott (Hajdú, 2003) „megszülető magyar politikai földrajz” gondolatát bizonyítják, amely szerinte gyakran vissza is hatott a politikai folyamatok alakulására.

Az ezzel egyidőben a turáni népek iránti érdeklődésből 1910-ben megalakuló Turáni Társaság a balkáni kutatásokra is hatással volt, mert a bolgárok és a törökök egyúttal a turáni kultúra részét is képezték. Megalakítói között ugyanazok, az MTA-hoz is kötődő személyek voltak, például Cholnoky Jenő és Teleki Pál, akik a balkáni kutatásokat is szorgalmazták. Ekkoriban készült el az első magyar Balkán-térkép is, amely Kogutowicz Manó, a hazai kiadói kartográfia megalapítójának utolsó munkája volt halála előtt. Fia, Kogutowicz Károly – akinek a nevéhez fűződik hazánk első részletes néprajzi térképe – szintén bejárta a Balkánt, amelyről 1913-ban számolt be (Kogutowicz, 1913) szintén a *Földrajzi Közlemények* hasábjain. Ugyanebben az évben Heinrich Gusztáv, az MTA főtitkára javasolta az ún. Keleti Társaság megalapítását (*Akadémiai Értesítő*, 1913). Az előkészítő bizottság

első ülésén választották meg a tisztségviselőket, így a felterjesztés gazdája, Heinrich Gusztáv lett a titkár, elnöke pedig Berzeviczy Albert MTA elnök, 1903 és 1905 között vallás- és közoktatásügyi miniszter. Ez utóbbi azért is érdekes, mert minisztersége idején lendült fel újra a köztudottan keleti érdeklődéséről ismert Lechner Ödön építész nevéhez kötődő mesteriskola megalapítása (Baldavári, 2022), amely végül a miniszter minden támogatása ellenére megghiúsult. 1916-ban Cholnoky Jenő és Teleki Pál memorandumban (Cholnoky & Teleki, 1916) fogalmazta meg a társaság célkitűzését: *„[...] a Magyar Földrajzi Társaság oly bizottságot küld ki, amely a Társaságon kívül álló tudományos erőkkel egyesülten létesíteni fogja azt a tudományos orgánusot, amely az összefoglaló néven keletinek nevezhető tanulmányok eredményeit összegyűjti, együtt tartja és közrebocsátja.”*

Közben 1914-ben a Balkáni Bizottság⁴ tagjait is megválasztották, és kitértek a Balkánra vonatkozó kutatás és dokumentálás háttérének biztosítását (Hajdú, 2003). A Bizottság céljaira megnyerte Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi minisztert, aki 10 ezer koronás összeggel támogatta a kutatóutakat, melyek már az első világháború alatt megkezdődtek. Az első csoport Szerbia területére utazott 1916-ban: Pécsi Albert geográfus – aki a Novi Pazari szandzsákot járta be a megszállt területek közlekedési földrajzát tanulmányozva –, majd május végén Buday Árpád archeológus, június elején Andrasovszky József botanikus – ő jutott a legmesszebbre dél felé – és Csiky Ernő zoológus, akinek albániai állattani kutatásairól szóló tanulmánya (Földrajzi Közlemények, 1917) csak jóval később, 1940-ben jelent meg.

Az akadémiai expedícióval párhuzamosan a Földtani Intézet is támogatta a balkáni kutatásokat, többek között Cholnoky Jenő, id. Lóczy Lajos és ifj. Lóczy Lajos, Teleki Pál és Zsigmondy Béla járták be Szerbia és Montenegró különböző részeit. Németh József egykori földművelésügyi miniszter később konstantinápolyi és belgrádi szaktudósító volt, illetve a gazdaságföldrajzi szakosztály alelnöke. Megjelentette Szerbia leírását, tanulmányait pedig gyakran Balcanicus néven írta. Szerbia tekintetében Thallóczy Lajos az MTA Balkáni Bizottságának tagja fontos, akit 1916-tól a megszállt Szerbia polgári kormányzójává nevezték ki (Hajdú, 2003). Elsősorban Bosznia, Horvátország és Szerbia történetének kutatása terén ért el jelentős eredményeket a társai által csak „mozgó Balkán intézet” néven emlegetett történész (Ábrahám, 2007). Albániáról szóló megfigyelései is jelentősek. Az 1882-ben megjelent „Utazás a Levanteban” című művében így írja le az itt élő népeket: *„Az albán a tiszta őserő, melyet a török uralom egyé tömöríteni nem engedett. A déli albán görög befolyás alatt áll, bár maguk a görögül beszélő albánok halálos ellenei a helléneknek. Közép-Albánia törzseire az Isten viselt gondot, a felső albánok meg vegetáltak olasz-török befolyás alatt az államiságnak még nyoma is eltűnt.”*

A földrajzi, etnográfiai, botanikai és zoológiai kutatások mellett a műemlékek felmérését is szorgalmazta Teleki Pál, aki a Műemlékek Országos Bizottságának (MOB) építészeivel vette fel a kapcsolatot egy kiterjedt kutatóút megvalósítására. Arról nincs tudomásunk, hogy a megkeresés kimondottan a MOB-nak szólt-e, vagy közvetlenül annak építészeit kereste fel, köztük Csányi

⁴ I. osztály: Asbóth Oszkár, Goldziher Ignác, Kegl Sándor, Kunos Ignác, Melich János; a II. osztály: Csánki Dezső, Gál Jenő, Hodinka Antal, Matlekovics Sándor, Thallóczy Lajos, III. osztály: Déchy Mór, Horváth Géza, Lóczy Lajos, Schafarzik Ferenc, Tuzson János.

Károlyt, Éber Lászlót, Möller Istvánt és Foerk Ernőt, akinek hagyatéka számos dokumentumot őriz az expedíciók előkészületeiről és eredményeiről.

MÓDSZEREK

A Foerk Ernő balkáni útjához kötődő 500 tételes hagyaték rész (1. ábra) szisztematikus feldolgozása egy előrendezést is igényelt, mert a tervek, fotók és egyéb dokumentumok össze voltak keveredve, amely nem szokatlan a hagyatékok múzeumba érkezésekor. Az anyag típus szerinti csoportosítás után a fotók országokénti, majd alfabetikus sorrendben a városok, falvak szerinti rendezés következett. A fotók beazonosítását segítette, hogy számos fényképen szerepelt dátum és helymegjelölés, igaz a helyszínek legtöbbször a török vagy olasz megfelelővel voltak jelölve – például Szkopje helyett Üszküb, Skodra helyett Skutari vagy Durrës helyett Durazzo. A fotók rendezése után a nyomtatásban is megjelent Balkáni levelek útjegyzet feldolgozása következett.

1. ábra: Foerk Ernő hagyatékának balkáni anyaga (2022)
Figure 1. Balkan collection in Ernő Foerk's bequest (2022)

Forrás: Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Nyirkos Zsófia
Source: Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Zsófia Nyirkos

A szöveg alapján nemcsak az útvonal rajzolódik ki, hanem azt is megtudhatjuk, hogy milyen közlekedési eszközt használtak (például vonat, kocs, postakocsi), milyen műemlékeket láttak, és kinél jártak vendégségben. Az utazásról készített táblázatban szereplő helyszíneket utána össze lehetett vetni a fotókkal, pontosítva az esetleges hibákat. Szintén ezt hivatott cizellálni Foerk Ernő gépiratban megmaradt naplója, amely az indulásokat és érkezéseket tartalmazta elsősorban, valamint a kiküldetés körülményeire és fontosabb figuráira világított rá. Ezt segítették a kereskedelemügyi

minisztériumból származó Foerknek szóló értesítések is, illetve a Teleki Páltól, Csiky Ernőtől, Buday Árpádtól származó levelek. Szintén a hagyaték részét képezte egy horvát-magyar küsszótár, amelyből bizonyára szerb is létezhetett, valamint egy kézzel írt cirill betűátírás. Megmaradt három térkép, amelyen piros ceruzával a helyszínek is fel lettek tüntetve. Művészettörténeti szempontból az egyik legérdekesebb anyag a Teleki Pál részére készített „Albániai jelentés”. Az 50 oldal terjedelmű kéziratban nemcsak végigveszi a látott műemlékeket az építész, hanem párhuzamokat és analógiákat is talál hazánk épített örökségével, valamint az itáliai építészettel. A hagyaték feldolgozása után a zágrábi levéltárban is igyekeztünk adatokra találni – sikertelenül. Azonban kutatótársammal bejártunk egy-két olyan dalmáciai helyszínt, így Trogirt és Zadart, ahol a Foerk Ernő által készített fotókat ugyanabból a szögből örökítettük meg, a későbbiekben illusztrációs párhuzamként használva. Mindez a MÉM MDK Kutatási Osztályának műemléki adattárában való kutatással és a földrajztudományhoz kapcsolódó szakirodalmi források feldolgozásával egészült ki. Az összegyűjtött adatok alapján kutatótársam, Boris Dundović építész elkészítette az 1917-es két szakaszból álló, valamint az 1918-as dél-szerbiai expedíció térképét, amelyekkel e tanulmányban közölt útleírásokat szeretném illusztrálni.

EREDMÉNYEK

Az első megbízás körülményei

Foerk Ernő, a szegedi dóm építésze, a Műemlékek Országos Bizottságának tagja és a Felsőépítő Ipariskola tanára volt, aki még egyetemi évei alatt sajátította el a műemlékfelmérési gyakorlatot. A Friedrich Schmidt által alapított Wiener Bauhütte több kötete is megjelent az Osztrák-Magyar Monarchia épített örökségének rajzaival. Foerk – akkor már gyakorló építészként és oktatóként – 1910-től a hallgatók műemléki felméréseit irányította, melyek kilenc kötetben jelentek meg 1912 és 1930 között. Műemlék-helyreállítási terveit több ízben tanítványai felméréseire alapozta. 1917 januárjában Víg Albert iparoktatási igazgató felkérte, hogy diákjaival mérjék fel a törökkori emlékeket. Alig kezdte el az elkészült anyagok szerkesztését, amikor minden korábbi említés nélkül – a naplója szerint – 1917. július 15-én a miniszter bizalmasan értesítette arról, hogy a tavaszra megbeszélte albániai kiküldetés engedélye megérkezett. Innentől kezdve beszámolt a balkáni úttal kapcsolatos történésekről. Július 24-én érkezett meg a kereskedelmi miniszteri tanácsos megbízása az útra, a tudományos kutatás az építészet és az iparművészet területére vonatkozó felméréseket jelölte meg területként. Július 27-én ezt írja Foerk a naplójában: „*Este Péterffy [Lajos] miniszteri tanácsos bemutatott az expedíció vezetőjének: Teleki Pál gróf régi ösmerősömnek, akinek 20 év előtt csináltam a könyvtárat. Ajánlotta, hogy katonaruhában menjünk – alezredesi distinctióval.*” 1917 őszén, amikor a török kori emlékek anyagához írta a szöveget, akkor kapta az értesítést szeptember 22-én, hogy indulhatnak Albániába. Szeptember 24-én utaztak Budapestről Belgrádba, ahol a vasútállomáson több csoportot alkotva indultak külön utakon (2 ábra).

2. ábra: Az 1917-es első, két szakaszból álló expedíció útvonalának rekonstrukciója
 Figure 2. The reconstruction of the first two-parted expedition in 1917

Forrás: Boris Dundović (2023)
 Source: Boris Dundović (2023)

Foerk Ernő Nišen keresztül Szkopje felé vette az irányt, ahová kocsival utazott. Arról nem tesz említést sem a naplóban, sem pedig a később megjelent Balkáni levelek című beszámolójában, hogy pontosan kikből állt a csoport, de feltehetőleg ketten utaztak. Ez a kutatóút legelejéről szóló bejegyzésből derül ki: „Kedves kollegám és utitársam gyöngélkedése miatt nem utazhattunk el, úgy, hogy ezt a napot még Belgrádban kellett töltenünk, Nem is bántam meg, mert alkalmat adott egy pár régi törökkori ház behatóbb megtekintésére, melyek különben kimaradtak volna a programból.” A Foerk-hagyatékban található levelezések között azonban fellelhető egy 1917. július 13-án kelt levél (MÉM MDK, Múzeumi Osztály, Foerk Ernő hagyatéka, ltsz.2021.1.207.3), amelyet a kereskedelemügyi minisztérium megbízásából – a szignó alapján – Lers Vilmos miniszteri tanácsos írt az MTA-nak arról, hogy 1500 koronával támogatja a Teleki Pál által kezdeményezett kutatóutat, amelyre Foerk Ernőt és Ferenczy Emilt jelölték ki, a Felsőépítő Ipariskola tanárait. Ferenczyt helyismerete miatt választották, hiszen a levél szerint a háborúban hosszabb ideig szolgált tartalékos főhadnagyként Albániában. Foerk és Ferenczy tehát Szkopje (3. ábra) után Mitrovicába ment, majd Pejába (Ipek) és Đjakovoba (Gyakova), ahol Foerk a következő módon írta le a látottakat: „Ezek az északalbániai

falvak különös megjelenésükkel élénken visszaidézik a középkori ökológiai romantikáját. Mindegyik ház egy-egy vár, amely csak pici kis ablaknyílásokkal, inkább lőrészekkel, közlekedik a külvilággal. Mindegyik ház terméskőből készül, kőből vannak a kerítőfalak, lépcsők, erkélyszerű kiugrások, úgyhogy az utazó köztük elhaladva önkénytelenül csak azt lesi, honnan jön az első ellenséges golyó.” Ezzel szemben Mitroviából elindulva a dévicsi kolostorhoz érve egy egészen más tájat írt le a következőképpen: „Az út sivár volt és unalmas, a lovak rosszak és öt órás keserves kocsikázás után majdnem megmeredve érkeztünk az úttól félreeső, valóságilag meditációra csalogató kies völgybe. Szébb helyet nem is lehetne képzelni annak, aki a világ zajától félre vonulva magának akar élni, jobb helyet nem tudnék lábadozónak.”

3. ábra: A Gazi Isa Bey mecset Szkopjében, Foerk Ernő felvétele (1917)
Figure 3. The Gazi Isa Bey mosques in Skopje, Photograph by Ernő Foerk (1917)

Forrás: MÉM MDK, Múzeumi Osztály, ltsz.2021.1.81
Source: HMA MPDC, Museum Department, reg.no.2021.1.81

Ezután ellátogattak a decsáni kolostorhoz is, de Prizren és Ferizaj után visszafordultak Belgrádba, ahová október 12-én érkeztek meg. Visszatérve megkapták új katonai menetleveleiket az út második felére, és rövid tartózkodás után Szarajevó felé indultak el. Innen Skodrába érkeztek, ahol Vorán keresztül Tiranáig jutottak, s onnan visszafordulva Durrës (Durazzo) és Skodra (Scutari) érintésével mentek vissza Szarajevóba, ahonnan pedig október 27-én érkeztek meg Budapestre.

Néhány nappal később már újra a török emlékekről szóló füzetet szerkesztette Budapesten, november 17-én pedig megírta a Balkáni levelek címmel megjelent tanulmányát, a Teleki Pálnak megírt „Albániai jelentést” pedig átadta Víg Albertnek. Itt megjegyzendő, hogy a naplójában

feltüntetett időpont és az Albániai levelek kézirat végén szereplő 1918. június 10-i dátum igencsak ellentmondásos. 1918. január 3-án Möller István építész összehívta az újabb balkáni út résztvevőit, ahol az Isar-menti kolostorokat, és azon belül is különösképpen a decsáni kolostor felmérési munkáit osztották Foerk Ernőre (4. ábra).

4. ábra: Az 1918-as második expedíció útvonalának rekonstrukciója
Figure 4. The reconstruction of the second expedition in 1918

Forrás: Boris Dundović (2023)
Source: Boris Dundović (2023)

A naplóbejegyzés szerint február 7-én tartottak értekezletet Teleki Pál lakásán⁵ Cholnoky Jenő, Németh József, Hodinka Antal, Möller István és Éber László MOB-tagokkal együtt. Abban állapodtak meg, hogy húsvét után indulnak Dél-Szerbiába két csoportban: Möller István, Sándy Gyula építészek Hodinka Antallal a magyar várakat, Teleki Pál, Cholnoky Jenő Éber László építésszel és Foerk Ernővel a templomokat tanulmányozza. Végül 1918. február 22-én indultak el, de a csapatok tagjai közül az MTA tagjait nem említi Foerk, a MOB építészei vállalták tehát a feladatot néhány tehetséges műegyetemi hallgatóval. Közülük a fotók alapján Rados Jenő és Kotsis Endre azonosítható be, és ezt erősíti a Rados Jenővel 1987-ben készített interjú is (Hadik, 1990) „Kémeknek néztek minket” címmel.

⁵ Egy Felicides Román által Foerk Ernőnek írt levél szerint Teleki Pál akkori lakása a VI. kerületi Vilmos császár út 37. szám alatt volt, amely ma a Bajcsy-Zsilinszky út 37.

Az építészek a korábbi expedícióhoz hasonlóan három csoportra oszlottak a belgrádi pályaudvaron, amelyről fotó is készült (5. ábra).

5. ábra: A belgrádi pályaudvaron (balról jobbra: fent: Sándy Gyula, Foerk Ernő, Hodinka Antal, lent: Möller István, Csányi Károly, Lux Kálmán és Rados Jenő) (1918)

Figure 5. At the railwaystation of Beograd (from left to right, top row: Gyula Sándy, Ernő Foerk, Antal Hodinka; bottom row: István Möller, Károly Csányi, Kálmán Lux, Jenő Rados) (1918)

Forrás: MÉM MDK, Múzeumi Osztály, ltsz. 2021.1.264

Source: HMA MPDC, Museum Department, reg.no. 2021.1.264

Möller István és Csányi Károly az első, Sándy Gyula és Lux Kálmán a második, Éber László és Foerk Ernő a harmadik csoporttal indult útnak. Végül az utóbbi csapat bizonyult a legsikeresebbnek, mivel Möllerék közül hárman is megbetegedtek, Sándyék pedig nem igazán találtak semmit. Foerk Ernő azonban bejárta Dél-Szerbiát, naplójában rögzítette, hogy a rajzok mellett számos fotót is készített: „*A fényképek elég jól sikerültek, csak a Trivicsa-csomag teljesen csütörtököt mondott, a többi filmek közül is sok a rossz – mégis 75 felvétel sikerült.*” A második expedícióról hazaérve nemcsak a Balkánon tapasztaltakat összegezte, hanem analógiákat is keresett a magyar építészettel és iparművészettel, valamint párhuzamokat is talált az éppen szerkesztés alatt álló török műemlékekkel. Budapesten több MTA által szervezett előadást meghallgatott, Csiky Ernőét meg is említette.

Teleki Pál később egy harmadik kutatóutat is kilátásba helyezett, de a csapatok összehívása ezúttal késlekedett. Kihasnálva az időt Foerk elkezdte feldolgozni a terepen készített anyagokat: „*[...] azt látom, hogy én láttam legtöbbet Szerbia emlékeiből, úgyhogy ebből levonva a konzekvenciát meg is fogom csinálni a tanulmányt. Az alaprajzok már majdnem készek – most föl rakom a metszeteket és nézeteket, mert nemigen bízom abban, hogy más ember is dolgozik, kivéve Ébert, aki behatóbban foglalkozott freskókkal, és azt föl is fogja dolgozni.*” 1918 szeptemberében aztán megvalósult egy találkozó Möller Istvánnál, de Foerk benyomásai szerint „*általános nemakaródzás és húzódozás*” volt tapasztalható a szerbiai utazással kapcsolatban. December 6-án feljegyezte, hogy Ferenczy Emil meghalt spanyolnáthában, utána pedig a Balkán-expedícióra sem utalt többet naplójában.

A Foerk-hagyaték Balkán-térképei a hazai kartográfia tükrében

Bosznia okkupációja után az Osztrák-Magyar Monarchia megbízásából több katonai térkép is készült, többségük bécsi vagy németországi kiadónál. Még a megszállás éveiben 1904-ben készült el az első hazai kiadású térkép a Balkán-félszigetről, melyet Kogutowicz Manó készített el a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megbízásából a Magyar Földrajzi Intézet kiadásában. A közel 3m² nagyságú falitérképen a városok és falvak megjelölésén kívül szerepeltek várak, fürdők, kolostorok, bányák és kikötők, a kiépített és tervezett vasutak és országutak (Márki, 1904). Még öt esztendővel elkészülte után is méltatták a térképet. Cholnoky Jenő így értékelte Kogutowicz munkáját: *„Kivágása ez annak a nagy Balkán-félsziget térképnek, amely a külföldön is általános tetszésben részesült. A hegyrajz úgy, mint a folyó- és úthálózat a legnagyobb gonddal készült a legújabb térképek alapján. A földrajzi helynevek az illető nép hivatalos használata szerint vannak írva. Nehézséget csak a cirill betűkkel írt nevek okoztak, mert ezeket bajos a mi betűinkkel helyesen leírni. Azért ezekre Kogutowicz a horvát ortográfiát alkalmazta, ami talán kifogásolható, de minden esetre logikus. A török helynevekre mindegyesre a magyar fonetikus átírást kellett alkalmazni, bár nem mindig tudjuk megközelíteni a török kiejtést a mi betűinkkel.”*

6. ábra: A Foerk Ernő által használt Balkán-félsziget térkép (1917)
Figure 6. Map of the Balkan Peninsula used by Ernő Foerk (1917)

Forrás: MÉM MDK, Múzeumi Osztály, ltsz.2021.1.212.3
Source: HMA MPDC, Museum Department, reg.no. 2021.1.212.3

A Balkán-háborúk majd az első világháború alatt több térkép is készült, amelyeket ma is őriz a Hadtörténelmi Múzeum. Köztük *A Balkán-félsziget általános térképét* 1914-ből, amelyet Berlinben

adtak ki (Generalkarte der Südost-Europäischen Halbinsel, Bischoff, Berlin, 1914), vagy a Magyar Földrajzi Intézet Rt. által Budapesten kiadott *A Balkán-félsziget háború térképe* (A Balkán-félsziget háború térképe, Budapest, 1914. M. Földr. Int. Rt.). 1916-ban Bécsben adták ki Szerbia topográfiai térképét is, amelyet szintén a Hadtörténelmi Múzeum térképgyűjteményében őriznek, azonban annak nincs nyoma, hogy Foerk Ernő használta volna útja során. Az 1917-es és 1918-as kutatóutakról három térkép tanúskodik, amely Foerk Ernő-hagyatékából származik. Az első egy Balkán-félsziget térkép (6. ábra), amelynek az alján a Balkan-Kriegsschauplatz olvasható és a Deutsches Verlagshaus Bong & Co. adta ki Berlinben. Valószínűleg a „*Der Krieg in Wort und Bild 1914/19*” című háromkötetes könyv 1917-ben megjelent második kötetének melléklete lehet. A másik két, Belgrád és Szkopje környékét ábrázoló térkép – a mai észak-macedón főváros az első balkánháborúig török uralom alatt állt (Balizs, 2021) – mindkét lapja egy német nyelvű kiadvány melléklete lehetett. Mindkét térképen piros karika jelzi a meglátogatni kívánt települést, egy-két helyen Foerk Ernő írásával kiegészített pontosabb helymeghatározás látható.

KÖVETKEZTETÉSEK

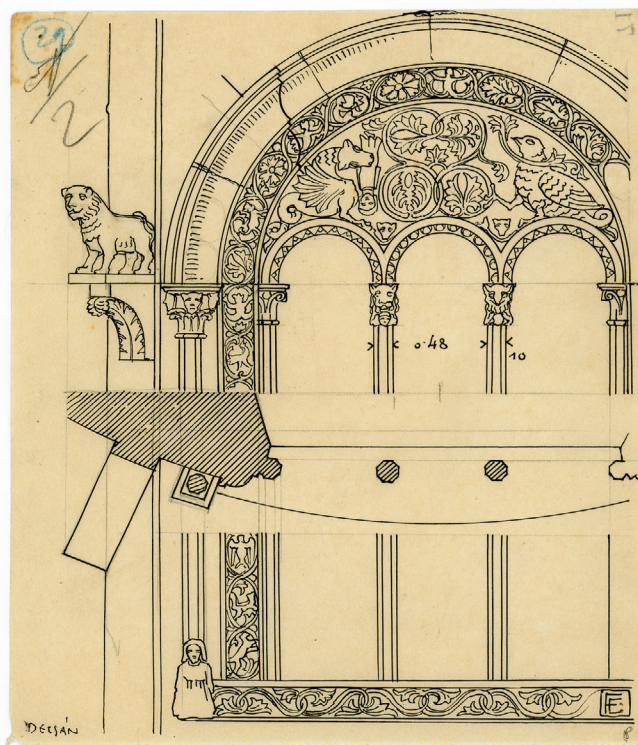
Az 1917-es két szakaszból álló Albániára is kiterjedő út után írta meg tehát Foerk Ernő az Albániai jelentés című kéziratot, amelyet lektorálásra küldött Teleki Pál. A MÉM MDK Foerk-hagyatékában található levelezésben a lektor szerint az útinapló jellegű kézirat addig nem bocsátható publikálásra, amíg a szerző tudományos apparátussal el nem látja, valamint a szövegben hivatkozott szakirodalommal ki nem bővíti. Ez a sor valószínűleg arra vonatkozhatott, hogy Foerk a Spiridon Gopčević által 1914-ben írt *Geschichte von Montenegro und Albanien* című munkájában olvasott felületes adatok néhány elemét sikeresen cáfolta. Érdekes egybeesés, hogy Foerk könyvtárában a Thallóczy Lajos-féle⁶ *Zur Geschichte Serbiens* (1916) és a *Chronologische Übersicht der Geschichte der Serben* voltak megtalálhatók. Thallóczy (1882) ugyancsak bírálta Gopčević adatainak megbízhatóságát és kutatásának precízességét: „[...] oly bolondgombát biz nem termelne, mint amilyent bizonyos Spiridione Gopcevicis [...] Ez az úr két-három hónapig volt Skutariban s egy 600 lapos kötetet irt Albániáról. [...] Gopcevicis úr részint saját magát dicsőítő élményeit írja le, melyekről itt mindenki tudja, hogy légből kapottak, [...] művét néhány skodrai pletykával is fűszerezte.” Végül is Teleki, figyelembe véve e javaslatot, úgy döntött, hogy egy következő expedíció eredményeivel együtt közös kötetben kívánja megjelentetni Foerk Ernő kutatását, amelyre – a harmadik úttal együtt – végül nem került sor.

Foerk Ernő naplójából az derül ki, hogy 1918. március 6-án tartott előadást a keleti kulturális központban (Gólyavár), majd az Iparművészeti Múzeumban Teleki felkérésére. Miután a harmadik utat végleg törölték, a naplóban sem jelenik meg több bejegyzés a balkáni témáról, azonban később 1927-ben jelent meg Foerk összefoglaló tanulmánya *A szerb-ortodox templomtípus fejlődése* címmel a Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönyében. A gazdagon illusztrált tanulmány alaprajzai és

⁶ Foerk Ernő naplójában megemlékezett Thallóczy Lajos haláláról is, aki 1916. december 1-jén Ferenc József temetéséről hazajövet Magyarországra leg súlyosabb vasúti szerencsétlenségének áldozata lett.

homlokzati terve a Foerk-hagyatékban megtalálhatók kisebb-nagyobb kivágatok formájában vagy részletesen kidolgozott pauszokon. A történeti áttekintés után alaprajz szerint veszi végig az építészeti emlékeket a legegyszerűbb kolostortemplomtól a kupolás többhajós templomokig. Az építés idejének meghatározásával kapcsolatban kifejti, hogy a Kanitz Fülöp által összeszedett adatok a kolostorok alapítására vonatkoznak, nem az építésre, és az átépítések dátuma sem derül ki: „[...] ez a dátum nyilván csak az első istenházára vonatkozik, amely vagy nincs is már meg, vagy pedig annyiszor lett átépítve vagy bővítve, hogy eredeti formájáról mi sem maradt ránk.”

7. ábra: A decsáni kolostor ablakának részletrajza és alaprajza Foerk szignójával (1917)
 Figure 7. Detail (window) of the monastery in Decani, survey with Foerk's sign-manual (1917)

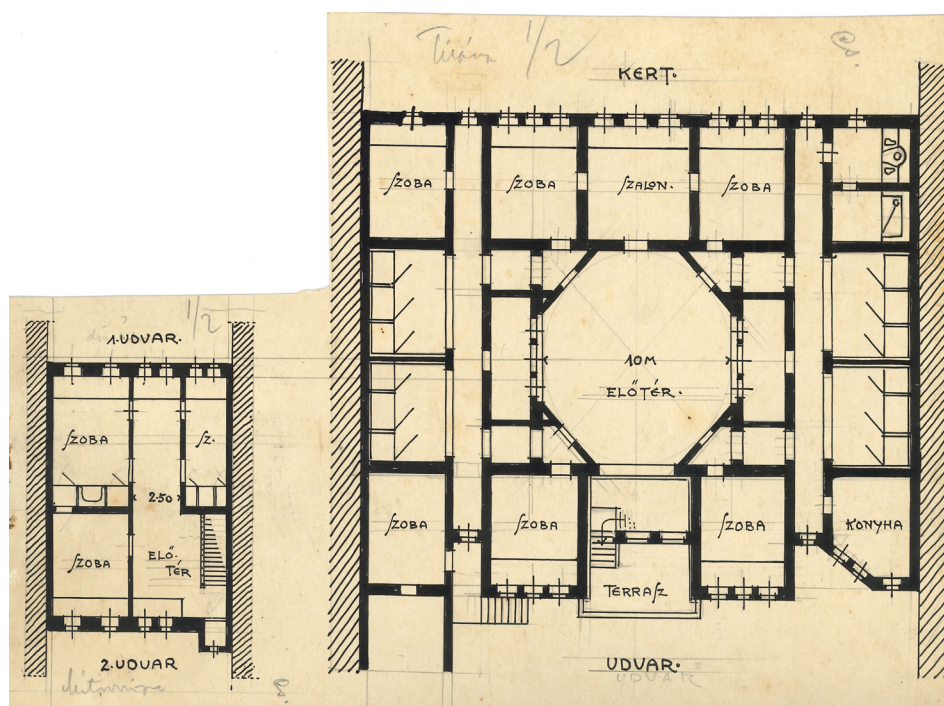
Forrás: MÉM MDK, Múzeumi Osztály, ltsz.2021.1.208.8
 Source: HMA MPDC, Museum Department, reg.no. 2021.1.208.8

Az építész stíluskritikai megfigyeléseket is alkalmaz: a decsáni templomot az itáliai építészetre jellemző fehér és vörösmárvány homlokzati sávózással és az ablakkeretek ornamentikájával: „[...] az egész templom a legtisztább olaszromán stílusban épült, legfeljebb az állati motívumok bizarrságából és fantasztikumából lehet következtetni, hogy művésze nem olasz ember, hanem a közelebb fekvő dalmát építőiskola egyik mestere lehetett. A déli bejáró feletti felírás szerint a templomot Vitus kattarói mester építette.” A szobrászati részletek közül gyakran kiemeli az oszloplábazatként funkcionáló fekvő oroszlánokat, amelyek számár- vagy emberfejet tartanak mancsaik között. A banjszkai és decsáni példákat (7. ábra) így írja le: „Különösen szépek, valóságos mesterművei a stilizálásnak, az említett oroszlánok. Főkaszerű fejeik párhuzamosan haladó, tincsbe végződő sörényekkel vannak borítva, bajuszuk is be van sodorva és kétoldalt hozzásimul a gömbölyű pofákhoz. Füleik és szemek

majdnem elvesznek a sörények között, mely utóbbiak a nyakrészre is átterjednek. Két elülső lábuk arccal fölfelé forduló emberfejet tart, míg hátsó részük oszloplábat tart egyszerű, attikai profillal. Az összes szobrászati részletek tiszta fehér márványból készültek, technikájuk a legfejlettebb dalmát és észak-olaszországi emlékek faragásaival azonos, az oroszánok félig ugrásszerű mozdulata azonban inkább a dalmát analógiákra (Trau, Spalató stb.) utal.” Az említett trogiri és spliti oroszánokról készített is fotót. A velencei előképekre visszavezethető motívum megragadhatta figyelmét, mert az első világháború következtében félbeszakadt építkezés miatt csak 1930-ra elkészülő szegedi dóm főbejáratánál is alkalmazta ezt a stilizált oroszánmotívumot.

Foerk utazásai során nemcsak a szakrális építészetet vizsgálta, hanem a lakóházépítészetéről is tett megfigyeléseket. Elsősorban a tetőszerkezetek részleteinek minősége és a fa elemek gazdag díszítése tűnt fel neki például Peć török stílusú házáinál. Egy-két településen be is invitálták, így lehetősége nyílt arra, hogy ezeket a házakat összehasonlítsa. Erre példa egy mitrovicai kereskedő és a tiranai polgármester, Servet Bey Lib Hóva háza (8. ábra).

8. ábra: A mitrovicai és tiranai lakóház alaprajza, Foerk Ernő felmérése (1917)
Figure 8. Layouts of the houses in Mitrovica and Tirana, survey by Ernő Foerk (1918)

Forrás: MÉM MDK, Múzeumi Osztály, ltsz. 2021.1.210.19
Source: HMA MPDC, Museum Department, reg.no. 2021.1.210.19

Az expedíció során készített számos alaprajz között találjuk tehát a tiranai lakóház rajzát, amely egy központi közlekedő köré szervezett jobbról és balról két-két szobás épülettípust mutat. Boris Dundović szerint ezzel a megfigyeléssel újabb kapcsolat fedezhető fel a Dubrovnik környéki reneszánsz villákkal – például a Natalić-villa Gornji Konalban, a Gučetić-Đurđević-villa Mokošićában, vagy a

Jakulić-ház a Pelješac-félszigeten fekvő Orebićben –, ahol ugyanilyen elrendezést kaptak az említett lakóépületek.

Az Albániában felkutatott erődítmények kapcsán is dalmáciai hatásra mutatott rá. Például a 15. században épült durrësi Velencei torony esetében, amely egy bizánci erődhez tartozott eredetileg, és hasonlóságokat mutat a dubrovniki városfallal. Az erődített oszmán toronyházak sem kerültek el a figyelmét. A koszovói Đakovica egyik ilyen toronyháza, az ún. kula (a török torony szóból ered), amely kőtömbökből épült, de részletgazdagabb kialakítással, mint a Pećen látott lakóház. Közös motívumként értékelte azonban Foerk a zárt loggiát – az ún. doksát –, amelyet gyakran konzolok tartottak, ritkábban fa pillérek (Baldavári & Dundović, 2023).

9. ábra: A szegedi dóm oroszlános főkapujának terve, Foerk Ernő (1925)
Figure 9. The main gate of the cathedral in Szeged with lion decoration, Ernő Foerk (1925)

Forrás: MÉM MDK, Múzeumi Osztály, ltsz. 69.024.25

Source: HMA MPDC, Museum Department, reg.no. 69.024.25

Az expedíciókon szerzett ismeretek és azok tudományos feldolgozása tehát fontos tényezőt jelent Foerk Ernő életművére nézve. Nemcsak azért, mert építészként részese lehetett egy ilyen nagyszabású kutatásnak, hanem azért is, mert a nyugati és a bizánci keresztényépítészet szintézisével tervezhette meg későbbi alkotásait. Az 1913 és 1930 között felépült szegedi dóm (9. ábra) – Foerk kétségkívül legismertebb alkotása – olyan előképekre vezethető vissza, mint a római Santa Maria Maggiore, a San Paolo fuori le mura vagy a ravennai San Vitale templomok, enteriőrje pedig nyugati és bizánci motívumokat mutat. Mindezek mellett mestere, Friedrich von Schmidt hatása is érzékelhető, például a pécsi székesegyház díszítőmotívumaiban⁷ vagy a Đakovóban álló Szent Péter bazilika részleteiben⁸, amely Schmidt és növendéke, Karl Rösner munkája.

⁷ Az eredetileg a 11. században épített román templomot 1891-ben építették át Friedrich Schmidt tervei alapján.

⁸ A templom Karl Rösner eredeti alaprajzi elrendezésének átdolgozásával épült fel Schmidt tervei alapján 1866 és 1882 között.

Foerk Ernő balkáni expedíciók során készített tervei és fotói tehát nemcsak a Balkán-kutatás egy speciális, építészethez kötődő szeletét pontosítják, de fontos adalékként szolgálnak az építész monográfiájához is.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ábrahám, B. (2007). A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban, *Régió. Kisebbség, politika, társadalom*, 18(2), 47–78.
- Heinrich, G. (1913). Főtitkári jelentés, *Akadémiai Értesítő*, 24(277–288), 565–573.
- A magyar Balkán-akadémia (1917). *Magyar Figyelő*, 7(3), 135–137.
- Asbóth, J. (1903). A Balkán-félsziget. *Budapesti Szemle*, 115(320), 161–189.
- Baldavári, E. (2018). „Alkotóművész és bűvárkodó tudós ember” Foerk Ernő (1868-1934) születésének 150. évfordulójára emlékezünk. *Magyar Iparművészet*, 25(4), 26–30.
- Baldavári, E. (2019). From the Foundation Stone to the Cathedral: Architecture of the Votive Church of Szeged. *YBL Journal of Built Environment*, 7(2), 57–64.
- Baldavári, E. (2022). Lechner Ödön „irodái”. Történeti rekonstrukció egy pénztárnapló alapján, *Magyar Építőművészet*, 123(3), 63–67.
- Baldavári, E., & Dundović, B. (2023). The Balkan Letters by Ernő Foerk: A Travelogue Mapping the Architectural Trajectories of Ottoman and Orthodox Heritage. In K. O’Loughlin, A. Šverko, & E. K. Wittich (Eds.), *Discovering Dalmatia VII. Travel Stories: The Grand Tour, Travellers, Travel Itineraries, Travelogues* [kiadás alatt]. Institut za povijest umjetnosti.
- Balizs, D. (2021). A nyelvi tájkép és a társadalmi folyamatok összefüggései Észak-Macedóniában. *Modern Geográfia*, 16(2) 1–20.
- Cholnoky, J. (1909). Az északnyugati Balkán térképe. A IX. tábla térképmelléklet magyarázata. *Földrajzi Közlemények*, 37(1), 112–116.
- Cholnoky, J., & Teleki, P. (1916). Memorandum a Magyar Földrajzi Társaság Keleti Bizottságáról. *Földrajzi Közlemények*, 44(4), 109–113.
- Dundović, B. (2019). Ernő Foerk and Gyula Sándy’s Tüköry Mansion in Dioš, Croatia: Genealogy of Architectural and Stylistic Features. *YBL Journal of Built Environment*, 7(2), 40–51.
- Erödi, B. (1877). A Balkán félsziget irodalma. *Földrajzi Közlemények*, 5(1), 133–140.
- Foerk, E. (1918). *Albániai jelentés. Beszámoló gróf Teleki Pál részére* [kézirat]. MÉM MDK, Múzeumi Osztály.
- Foerk, E. (1918). *Balkáni levelek*. Korvin Testvérek Könyvnyomdája.
- Foerk, E. (1927). A szerb-ortodox templomtípus fejlődése. *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye*, 4(1–12), 91–109.
- Foerk Ernő naplója (1898–1934)* [gépirat]. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Múzeumi Osztály

- Frolec, V. (1989). A Kárpáti – Duna menti – balkáni kapcsolatok a 19. század végi és a 20. század eleji hagyományos parasztházak alaprajzi fejlődésében. In M. Cseri, M. I. Balassa, & Gy. Viga (szerk.), *Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében* (pp. 135–143). Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Miskolci Herman Ottó Múzeum.
- Gjurov, V. (1997–98). Egy elfelejtett térképész. Kanitz Fülöp Félix, a „Balkán kolumbusza”. *Teknikatörténeti Szemle*, 23(1), 75–84.
- Hadik, A. (1990). „Kémeknek néztek bennünket”. Hadik András interjúja Rados Jenővel. *Pavilon*, 2–3, 48–50.
- Hadik, A. (szerk.). (1998). *Foerk Ernőről és a Magyar Építészeti Múzeumban lévő dokumentumanyagáról. Lapis Angularis II.* Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből.
- Hajdú, Z. (2003). Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. *Balkán Füzetek*, 1(1), 2–75.
- Kogutowicz, K. (1913). A Balkán félszigetről. *Földrajzi Közlemények*, 41(2), 41–49.
- Kovács, G. (2019). The History of the summer survey of the Hungarian Royal Public Higher Architectural School in the mirror of collection resources. *YBL Journal of Built Environment*, 7(2), 9–21.
- Márki, S. (1904). A Balkán-félsziget első magyar falitérképe. *Földrajzi Közlemények*, 32(1), 31–35.
- M. Császár, Zs. (2010). Magyarország gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatai a Balkán egyes államaival a 21. század elején. *Modern Geográfia*, 5(1), 1–23.
- Osvát, K. (2013). A teremtésmítoszoktól a művészet-iparig. Ausztrália őslakosainak művészete a kezdetektől napjainkig. *Modern Geográfia*, 8(1), 93–118.
- Spaits, S. (1908). Balkán-kérdések. *Magyar Katonai Közlöny*, 1(3), 268–276.
- Strausz, A. (1888). A Balkán félsziget. Macedonia, Észak-Albánia és Montenegró. *Földrajzi Közlemények*, 16(1), 345–349.
- Thallóczy, L. (1882). *Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon.* Pfeifer F. Bizománya.

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 4.0 nemzetközi licence-feltételeinek megfelelően felhasználható. (CC BY-NC-ND 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

This open access article may be used under the international license terms of Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

